

О. М. Веремейчик

ЖИТЛОВА СПОРУДА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. У ЛЮБЕЧІ

Стаття присвячена житловій споруді першої половини XVII ст., яка загинула у пожежі. Судячи з розмірів споруди та археологічного матеріалу, вилученого з неї, вона належала заможній любецькій родині цього часу.

Ключові слова: Любеч, житлова споруда, перша половина XVII ст., печатка.

Старожитності Любеча XVII—XVIII ст. були відомі науковій спільноті з часів дослідження Б. О. Рыбаковим території городища Замкова Гора протягом 1957—1960 рр. Тут був зафіксований потужний культурний шар та залишки споруд, у тому числі й оборонних (Рыбаков 1964, с. 21). Інші частини Любеча в цей час вивчалися фрагментарно.

Вдруге забудова та господарські споруди цього періоду були зафіксовані роботами А. Л. Казакова на посаді Любеча у 1989—1990 рр. (Казаков, Марченко 1993). Серед досліджених об'єктів слід відзначити залишки горна XVI—XVIII ст. (Потапов 1992). На початку XXI ст. Любецькою археологічною експедицією Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка під керівництвом автора, досліджені значні ділянки стародавнього міста Любеча в трьох місцях — на городищах Замкова Гора та Монастирище, а також на посаді Любеча, поблизу кам'яниці П. Полуботка (Веремейчик 2018, с. 37—38). Саме в районі кам'яниці, де вивчено 372 м², була зафіксована житлова та господарська забудова XVII—XVIII ст.

У цій частині Любеча найбільш ранні культурні шари датуються раннім залізним віком. У наступний період тут були розташовані давньоруські поховання X — почат-

ку XI ст. та XII—XIII ст. Перші поховання представлені залишками кремації X ст. та похованням у камері X — початку XI ст. Вірогідно, курганий могильник був знищений внаслідок активної розбудови містечка у XVII—XVIII ст. З культурного шару також походять нечисленні фрагменти керамічних посудин XV—XVI ст.

Житлова забудова тут розпочинається з XVII ст. Саме залишки багатой житлової споруди, яка загинула в результаті пожежі середини XVII ст., і привернули нашу увагу. Споруда досліджувалась у 2013 та 2016 рр. (споруда 1; Веремейчик 2015, с. 280; Веремейчик, Бондар 2018). Вона розташована за 13 м на північ від північно-західного кута кам'яниці (рис. 1).

Майже з рівня фіксації плями споруди темно-сірого плямистого супіску відзначені горілі дерев'яні вертикальні конструкції від стін. Ці згорілі конструкції на окремих ділянках простежені на глибину споруди понад 1,20 м. Верхні шари заповнення споруди представлені темно-сірим плямистим супіском та дрібно битою цегли і печини, який утворився після руйнації споруди внаслідок замиву та нівелювання залишків котловану (потужність до 0,6 м в центральній частині). Під ними, в північній частині споруди, знаходився потужний шар темно-сірого пухкого супіску, який досягав товщини 1,0 м. У ньому паралельно залягали 5—6 горілих прошарків товщиною 0,05—0,08 м. На цьому рівні, в північній частині котловану, лінзовидно залягав шар темно-сірого супіску, більш потужний біля стінок, який потоншувався до центру споруди. Усі вище перераховані шари утворилися внаслідок руйнування верхнього приміщення жит-

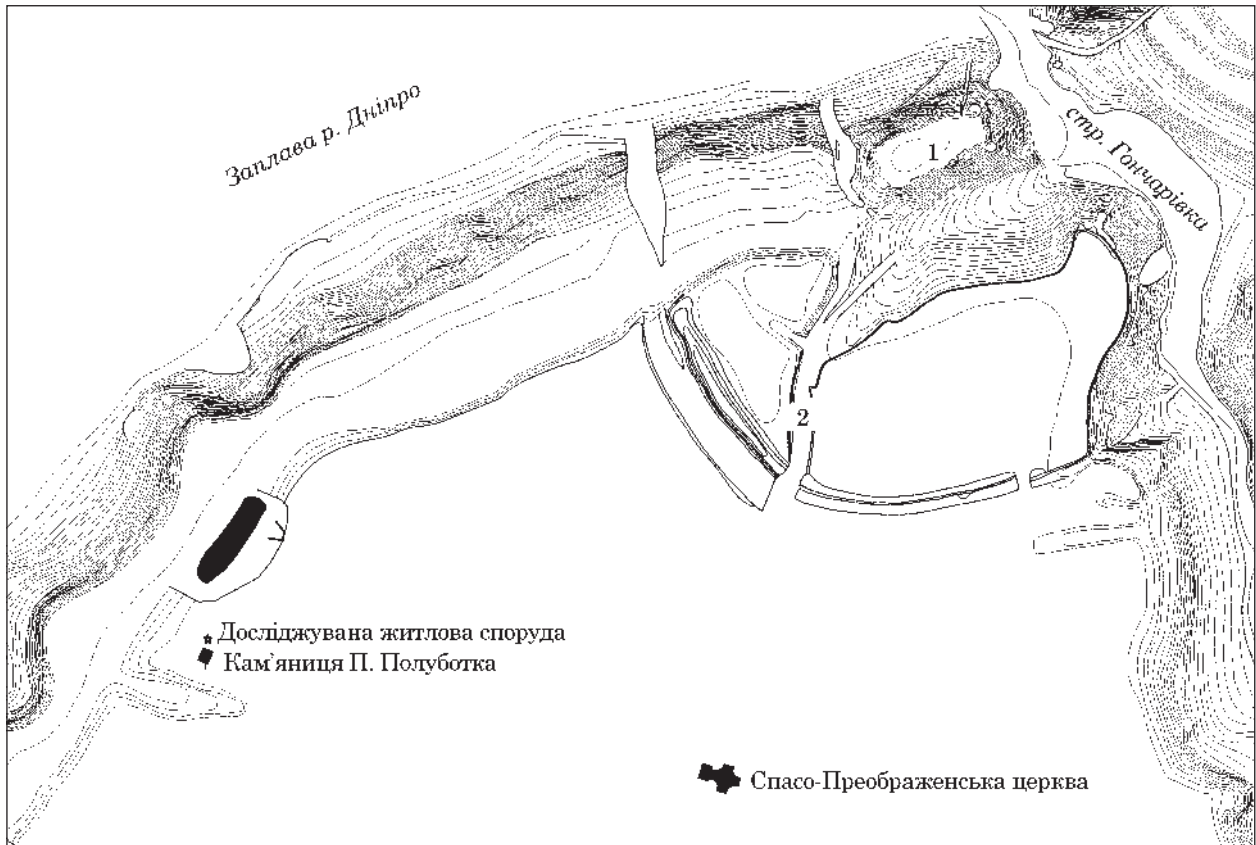

Рис. 1. План центральної частини Любеча (зйомка Любецької археологічної експедиції 2010—2018 рр.): 1 — Замкова Гора; 2 — Фортеця

лової споруди, яка загинула під час пожежі. Саме вони містили переважну частину керамічного та речового матеріалу (рис. 2).

Верхні горілі шари заповнення котловану споруди зберегли деталі інтер'єра наземного приміщення споруди. Зліва від входу, у східному куті, зафіксовані залишки зруйнованої печі, а справа від входу, біля стінки, знайдено камінь великих розмірів (0,55 × 0,25 × 0,36 м). Поряд з ним в культурному шарі виявлена велика кількість риб'ячої луски. Камінь знаходився на глибині 0,5 м від рівня материка у розкопі та лежав на горілому шарі, який відповідав рівню підлоги верхнього житлового приміщення і завалився в котлован споруди під час руйнації. Вірогідно, його використовували для чищення риби.

Залишки зруйнованої печі у вигляді печини, фрагментів цегли, обпаленого каміння, вугликів, кахлів, перемішаних з великою кількістю керамічного матеріалу, знаходились у східному куті споруди (рис. 3). Через руйнацію рештки печі потрапили в центральну частину котловану споруди та були зафіксовані на площі понад 3 м². У розвалі печі в невеликій кількості була виявлена фрагментована цегла. Лише 10 фрагментів зберегли розміри ширини та товщини. Встановлена ширина становила 11,5—12 см, товщина переважної кількості фрагментів

складала 4,5 см, але в поодиноких випадках зафіксовані й фрагменти товщиною 6,5 і 7 см. Окрім того, в конструкції печі використані уламки дикого обгорілого каменю розмірами приблизно 10 × 10 × 8 см. У шарі руйнування знайдені великі шматки печини, на яких зафіксовані відбитки прутів, деревини та фрагменти дугоподібного керамічного облямування челюстей печі, прикрашені штампованим орнаментом (рис. 4).

Поверхня печі була прикрашена кахлями, вкритими здебільшого зеленою поливою. Були знайдені й досить значні за розмірами уламки. Дві фрагментовані кахлі (20 × 20? см) з геометричним орнаментом, що складався з гілок із паростками, вміщених у рельєфні ромби, в центральній частині мали рельєфний квадрат з орнаментом, мають принципові аналогії у Чернігові (Виногородська 1992, с. 80). Інші фрагменти здебільшого мали рослинний орнамент. Судячи з аналізу залишків уламків опалювальної споруди, піч знаходилась у верхньому житловому приміщенні, зліва від входу, і під час руйнації будови потрапила до котловану підкелі, утворивши шар, що майже повністю зайняв площу споруди та досягав потужності на окремих ділянках до 0,6 м.

Нижні 0,5—0,7 м заповнення котловану представлені різного кольору (жовто-сірими,

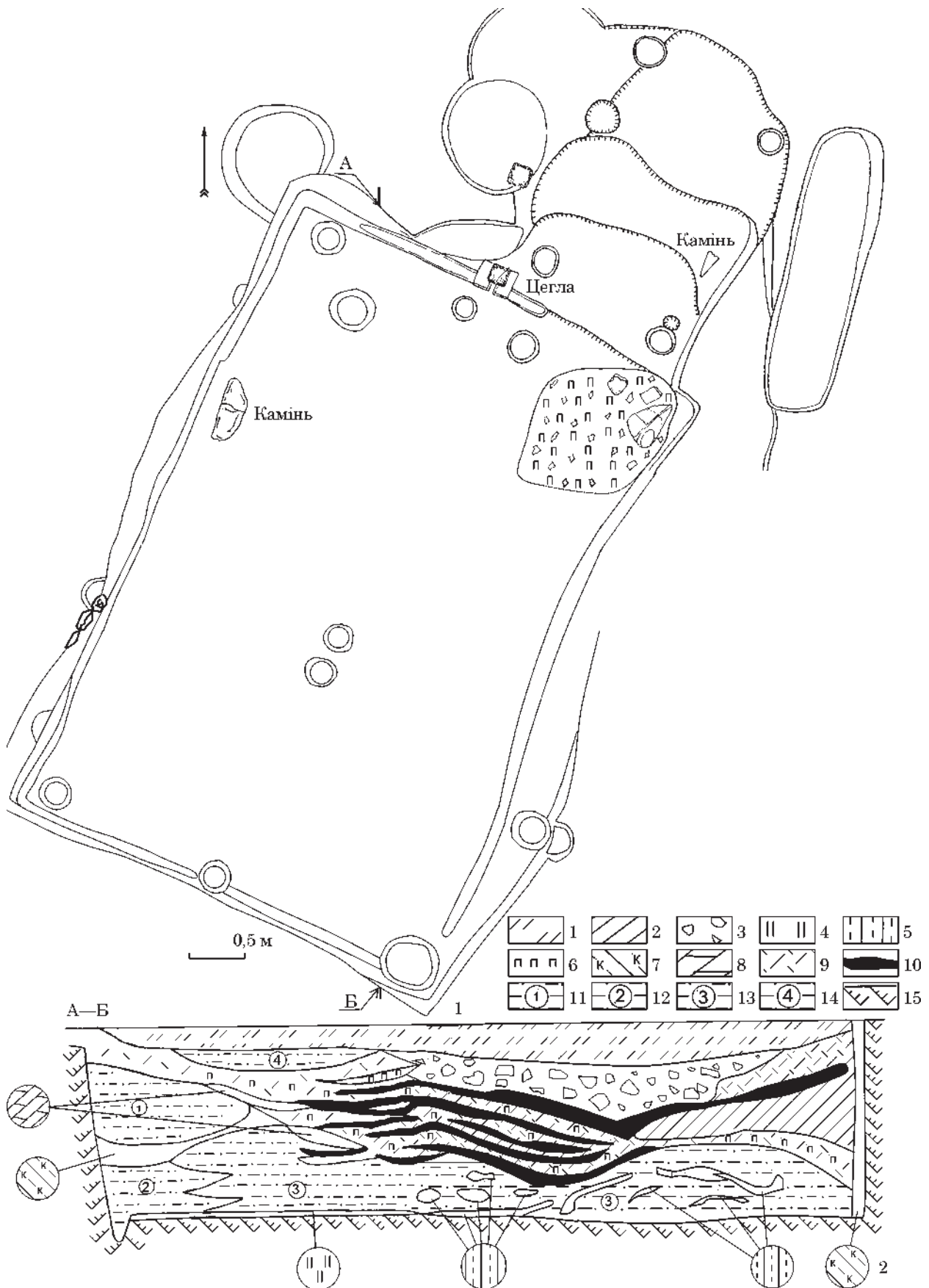

Рис. 2. План і стратиграфія житлової споруди першої половини XVII ст.: 1 — темно-сірий плямистий супісок; 2 — темно-сірий супісок; 3 — бита цегла; 4 — обпалена глина; 5 — світло-сірий суглинок; 6 — печина; 7 — коричнево-сірий пухкий супісок; 8 — сірий супісок; 9 — темно-сірий пухкий супісок; 10 — горілий шар; 11 — сіро-жовтий плямистий суглинок; 12 — жовто-сірий шаруватий суглинок; 13 — жовто-сірий суглинок; 14 — жовтий суглинок; 15 — материк

Рис. 3. Вхід до споруди. Вигляд з північного сходу. Дослідження 2013 р.

сіро-жовтими) та складу (плямистими, шаруватими) суглинками, які утворилися під час замишу нижньої частини котловану після руйнації споруди. По підлозі котловану знаходився утрамбований шар глиняної та обпаленої підмазки товщиною 0,05 м, який найкраще зберігся в північній частині котловану (рис. 2: 2).

Котлован споруди стовпової конструкції (6,40 × 4,50—4,60 м) був орієнтований довгою віссю у напрямку південний захід — північний схід. Вхід із залишками трьох сходинок був розташований з північного сходу. По підлозі (поміж канавками) споруда мала розміри 5,80 × 3,60—3,80 м. Канавки шириною 0,1—0,2 м та глибиною 0,15—0,2 м зафіксовані по периметру котловану. По кутах, посередині довжини стін та в центрі котловану, виявлені стовпові ями діаметром 0,3—0,5 м та глибиною 0,3—0,35 м (рис. 5). В центральній частині котловану, на материку, простежена обпалена пляма діаметром близько 1,0 м.

У заповненні споруди виявлено численний керамічний, речовий, остеологічний, іхтіологічний матеріал, який в основному залягав у верхніх шарах заповнення (шарі руйнації печі та горілих шарах), що відповідали верхньому приміщенню житлової споруди¹. Але

і нижні шари заповнення містили також археологічний матеріал, але в значно меншій кількості.

Численний керамічний матеріал за польовими описами налічував понад 4600 фрагментів, серед яких — 690 вінець керамічних посудин, понад 3500 фрагментів стінок та понад 420 денців та ручок. У процесі камеральної обробки значна кількість фрагментів підклеїлась у цілі форми або у значні за розміром частини посудин. Частина виявлених фрагментів посудин були прикрашені поливою.

До кухонного посуду належать цілі та фрагментовані горщики, сковорідки. В цілому ж переважають горщики з середнім діаметром вінця, але зустрічаються посудини з великим та малим діаметрами. Зафіксовані орнаментовані посудини з лінійним орнаментом, зубчастим штампом, багаторядною хвилею або з поєднанням декількох видів орнаменту. Декілька горщиків зберегли свою форму. Серед археологічно цілих посудин слід відзначити горщик (рис. 6: 1), знайдений під розвалом печі. Він мав діаметр вінця 21 см, діаметр денця 15 см, висоту 24 см, об'єм 6,3 л. Горщик прикрашений червоною фарбою та зеленою поливою. Об'єм посудин обраховувався за формулою В. Ф. Генінга (1992, с. 53).

Ще один майже цілий горщик мав діаметр вінця 17 см, денця 13 см, висоту 17 см, об'єм

1. Аналіз палеоботанічних решток провів С. А. Горбаненко (додаток 1). Іхтіологічні рештки визначив О. М. Ковальчук (додаток 2). Антракологічні дослідження здійснила М. С. Сергєєва (додаток 3).

Рис. 4. Деталі печі

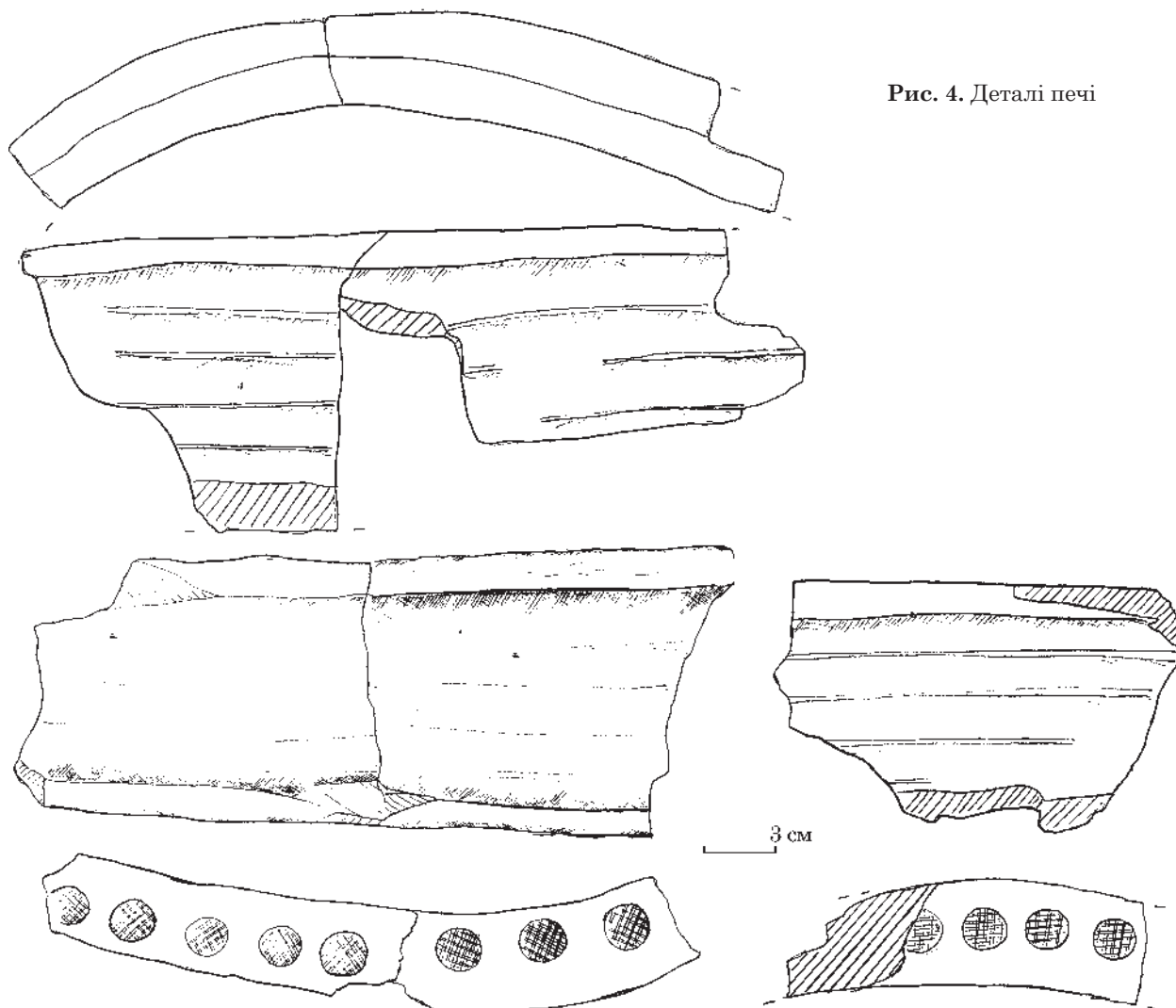

Рис. 5. Котлован споруди, вигляд з північного сходу, дослідження 2016 р.

4,3 л (рис. 7). Оздоблений однією ручкою, прикрашений по плічках лінійним орнаментом і багаторядною хвилею. Серед керамічного матеріалу реконструйований горщик невеликих розмірів діаметром вінця 13 см, денця 10 см, висотою 8 см, об'ємом 1 л (рис. 6: 4).

Переважна частина виявлених у заповненні споруди горщиків належить до посудин з вінцями, що мають валик ззовні і перегин з внутрішньої сторони шийки (рис. 6: 1—3; 7). Цей тип посудин з'явився наприкінці XVI ст. і широко розповсюдився у першій половині XVII ст. (тип 3, за Л. В. Чміль; 2010, с. 47, 60—61). У комплексі зустрінуті й горщики 4 типу — з прямим високим вінцем без валика та з ребром з внутрішнього боку шийки при переході у плічка. Л. В. Чміль відзначала, що цей тип посудин з'явився у першій половині XVII ст. (Чміль 2010, с. 61).

До кухонного посуду відносяться також сковорідки. Серед них слід відзначити сковорідку, оздоблену по внутрішній поверхні зеленою поливою, яка знайдена в шарі руйнації печі. Діаметр її вінця складав 23 см, діаметр денця 4 см, висота становила 6 см, об'єм — 0,77 л (рис. 8: 1). Вона мала ручку у вигляді втулки, діаметр якої складав 4 см за зовнішнім краєм. Краї ззовні по денцю зрізані.

Ще один розвал сковорідки походив з-під завалу печі. Діаметр її вінця складав 30 см, денця 15 см, висота 8,5 см, об'єм — 2,68 л (рис. 8: 2). Посудина просмолена, чорного кольору, на поверхні під вінцем орнамент у вигляді хвилі, на денці зрізані краї. Сковорідка мала дві петлеподібні ручки.

Серед виявленого матеріалу зафіксовані фрагменти макітри. В керамічному наборі споруди присутні й кришки. Їх виявлено понад 35 фрагментів.

Більшість кришок мали діаметр 19—23 см, але присутні в поодинокій кількості й більші за розміром екземпляри: 25—26 см. Зафіксовані також відбиті ручки від кришок. У споруді виявлено два типи кришок. Найпоширенішою була конусоподібна, так звана «миска-кришка» з ручкою, розташованою збоку. Але зустрінуті також фрагменти пет-

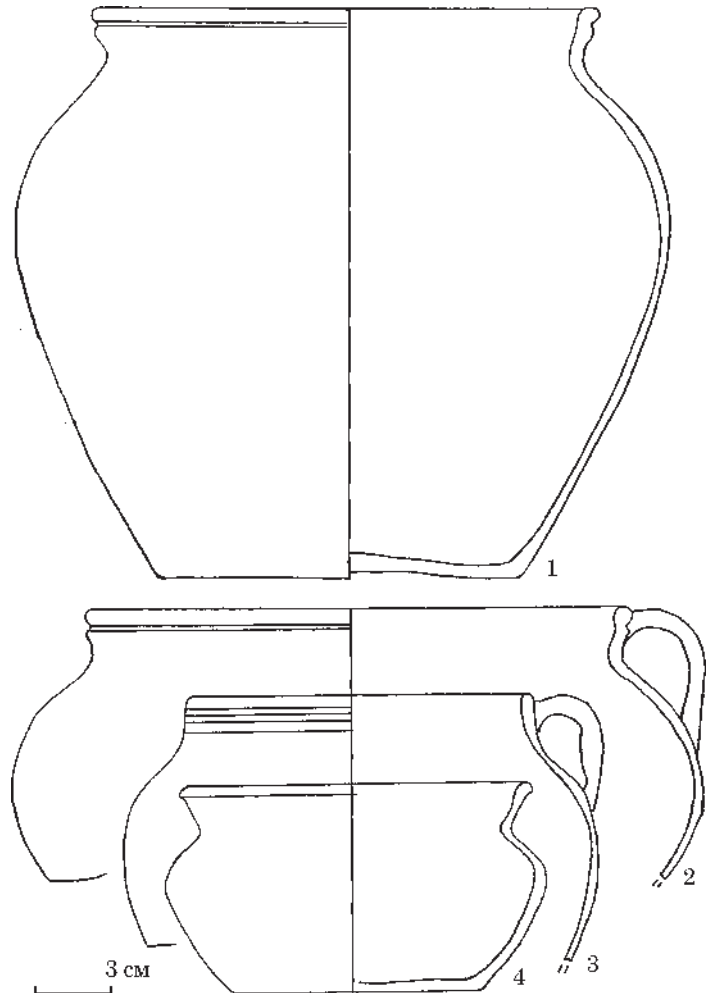
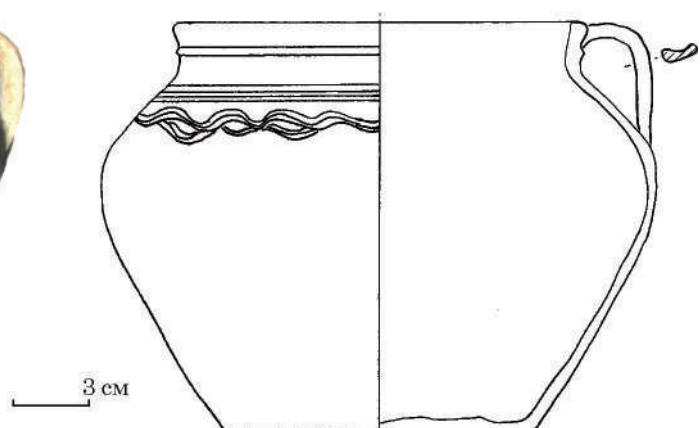

Рис. 6. Горщики

Рис. 7. Горщик

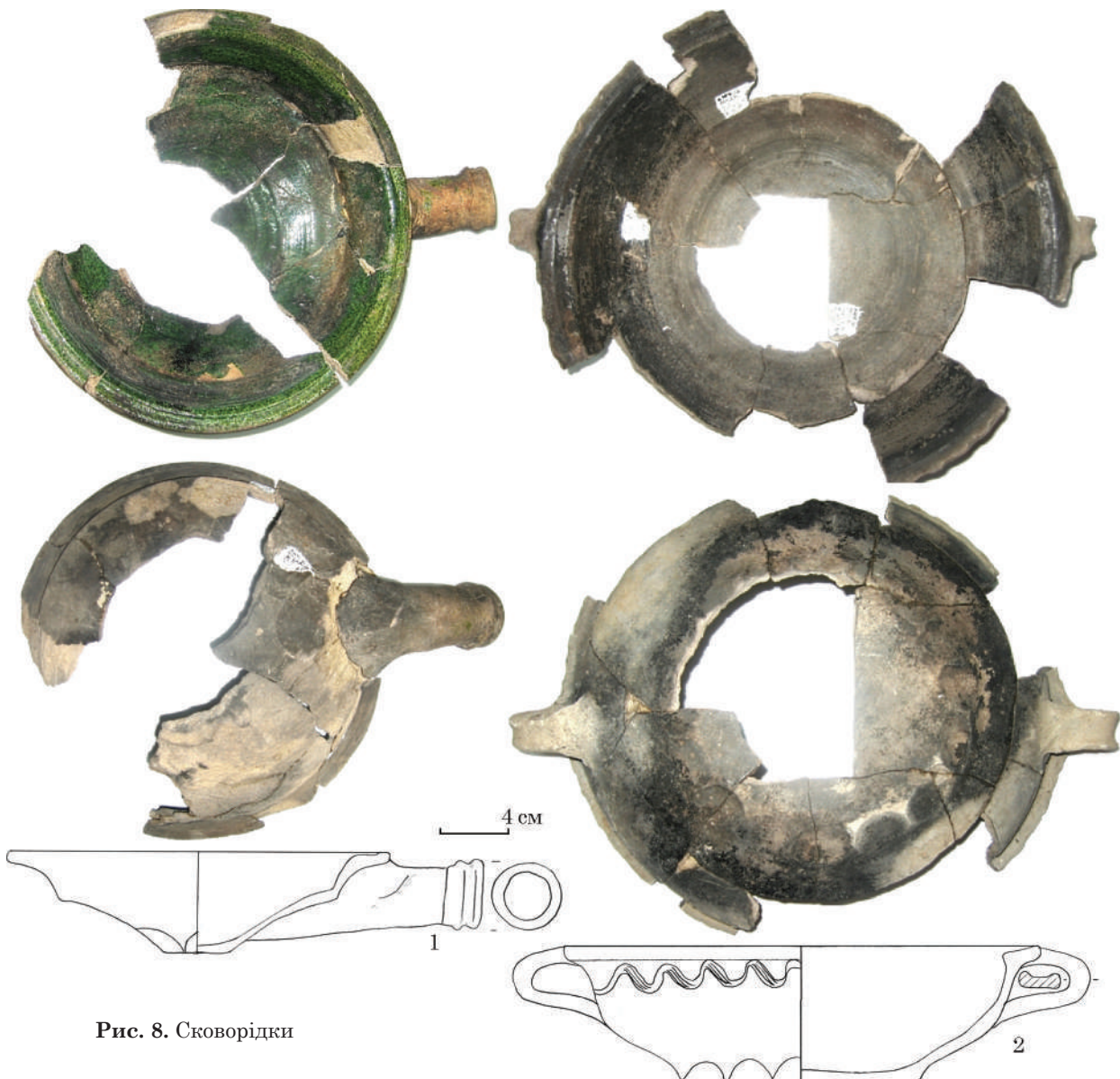

Рис. 8. Сковорідки

леподібних ручок для кришок, розміщених зверху (рис. 9: 1—7).

Серед керамічного матеріалу значний відсоток припадає на столовий посуд, здебільшого прикрашений зеленою, жовтою, світло-коричневою та коричневою поливою. Серед цієї категорії посуду потрібно відзначити тарілки та миски, значна частина яких була реконструйована під час камеральної обробки та графічно.

Найбільш цілою була виявлена тарілка діаметром 33 см, висотою 7 см, діаметром дна 13 см та об'ємом 2,15 л (рис. 10: 1). По внутрішній поверхні вона прикрашена зеленою та жовтою поливою, а також врізним лінійним орнаментом та багаторядною хвилею. Тарілка має виражене ребро на переході від дзеркала до берегів. До цього ж типу відносяться інші графічно реконструйовані тарілки, прикрашені зеленою та жовтою поливою (рис. 10: 2—4).

Серед цієї категорії посуду слід виділити глибоку миску, знайдену в розвалі печі. Вона мала значний діаметр вінця — 38 см, діаметр дна становив 21 см, висоту — 8 см, об'єм — 4,9 л (рис. 9: 11). Посудина мала сліди від ручки та була прикрашена однією врізною лінією.

Привертає увагу частина миски, що відносилась до невеликих за розмірами посудин. Вона мала діаметр вінця 21 см, денця 10 см та висоту 6 см, об'єм 0,85 л (рис. 9: 9). Внутрішня поверхня прикрашена зеленою поливою а краї на денці зрізані.

До столового посуду відносились також виявлені 11 екземплярів кухлів та кухликів — фрагментовані та археологічно цілі. Здебільшого вони мали діаметр денця 7—9 см та плавно розширювалися до вінця. Ці посудини також були прикрашені поливою.

Археологічно цілий кухлик з увігнутими стінками мав діаметр вінця 9 см, денця 8 см

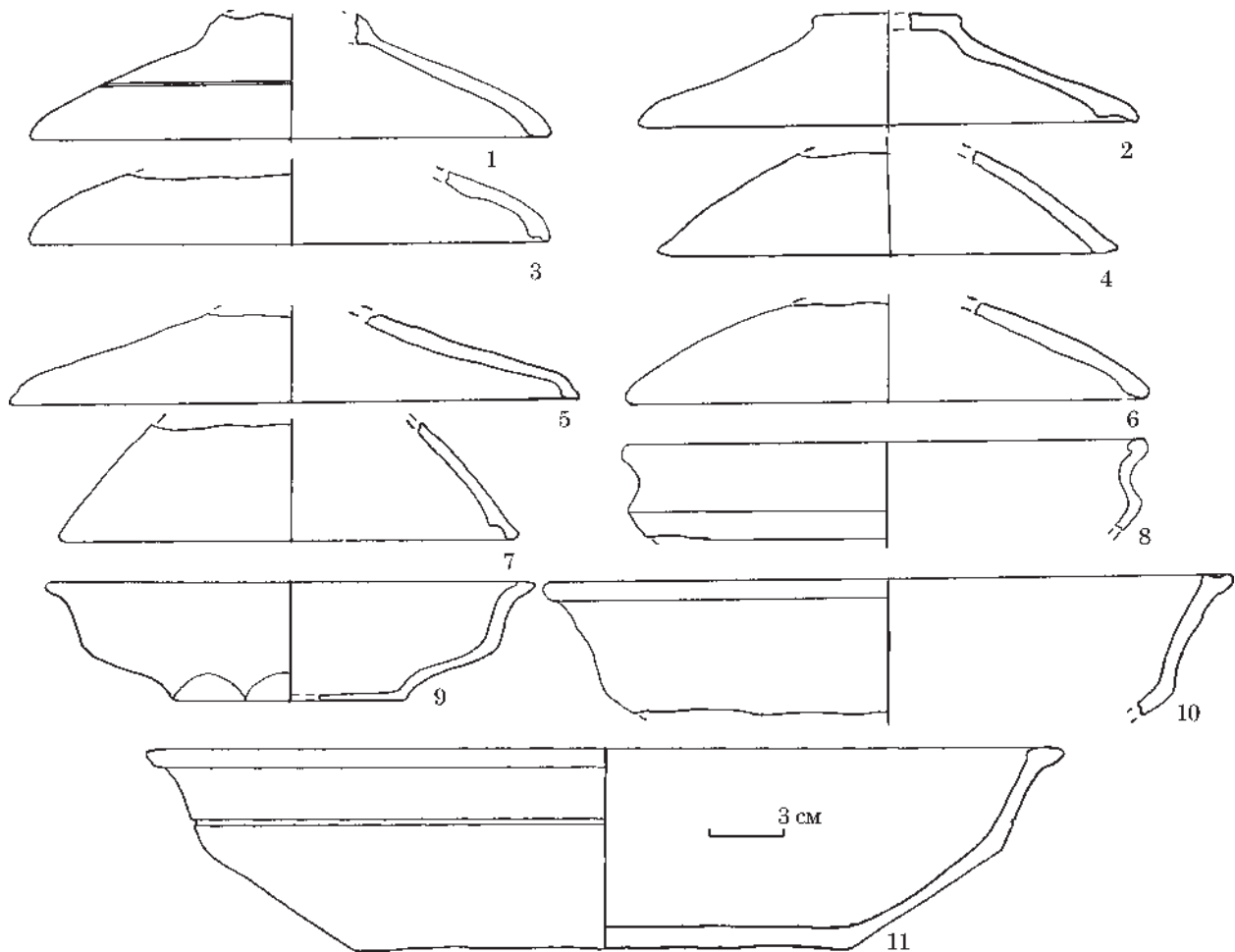

Рис. 9. Вироби з глини: 1—7 — кришки; 8—11 — миски

та висоту 10 см, об'єм 0,28 л (рис. 11: 4). Він був оздоблений салатом поливою та прикрашений червоною фарбою. Ще один аналогічний кухлик (рис. 11: 7) був вкритий жовто-зеленою поливою та також орнаментований червоною фарбою. На уламку був зафіксований слід від ручки. З жовтою поливою та орнаментом червоною фарбою виявлено ще один фрагмент вінця кухлика (рис. 11: 5).

В керамічному наборі споруди присутні мініатюрні посудини. Це кухлі-горнятка та чарки. Серед першої категорії слід відзначити частину кухля-горнятка, який мав діаметр вінця 9 см, дна 5 см, висоту 5 см та об'єм 0,14 л. Посудина була прикрашена зеленою поливою (рис. 11: 3). Ще два фрагменти кухля-горнятка з зеленою та жовтою поливою також виявлені у заповненні споруди (рис. 11: 1—2).

Мініатюрна посудина відкритої форми, вірогідно, чарка, мала відігнуте назовні вінце. Її діаметр складав 9 см, діаметр дна 4 см, висота 6,5 см та об'єм 0,14 л (рис. 11: 6).

Серед керамічного матеріалу споруди виявлено фрагмент посудини закритої форми, горло якої нагадувало пляшку. Вона була прикрашена зеленою поливою.

В цілому, в керамічному комплексі споруди значна кількість посуду була прикрашена поливою. У поодиноких випадках на полив'яних посудинах зустрінуті декоративні наліпи у вигляді «малинки». На деяких фрагментах посудин помітні плями поливи, які потрапили на них випадково. Подібні сліди свідчать про місцеве виробництво полив'яного посуду. Виявлено й нечисленні фрагменти скляних посудин, серед яких слід відзначити горло посудини закритої форми з діаметром вінця 3,5 см.

Речовий матеріал також викликає значний інтерес. Знайдені залізні предмети, серед яких були частини ножів, деякі з кістяним руків'ям (рис. 12: 3, 4), овально-загострене кресало довжиною 16,5 см з кільцем для підвішування (рис. 12: 5), пружинні та шарнірні ножиці (рис. 12: 7, 8), підковки, пряжки, наконечники стріл, цвяхи тощо. Інтерес викликає варган (рис. 12: 6). Подібного типу варгани були знайдені у Новгороді та Новгороді-Сіверському у шарах XVII ст. (Каменський 2018, с. 182; Дядечко 2020, с. 54).

Ряд речей, виявлених у споруді, виготовлені з мідного сплаву. Слід відзначити знахідки монет у шарі пожежі. Але вони

сильно перепалені, тому на сьогодні немає можливості їх визначити. Серед унікальних знахідок привертає увагу печатка, яка, вірогідно, належала господарю будинку. Вона мала овальну форму 18×15 мм, відлита з мідного сплаву. Загальна її довжина з трубчастою ручкою становила 4,7 см (рис. 13). За атрибуцією І. В. Кондратьєва, печатка належала родині Зарецьких, які володіли зем-

лями у Любецькій околиці та користувались гербом «Sierowron» (Кондратьєв 2012, с. 65; 2020, с. 583).

Із заповнення споруди походили вироби з глини — це грузила від рибальської сітки (рис. 14). Вони були знайдені у підкліті, в районі входу. Виявлено 17 екземплярів біконічної, циліндричної, боченкоподібної та дископодібної форми. Їх діаметр становив $2\text{—}3,7$ см, висота $1,5\text{—}3,5$ см. Слід також відзначити фрагмент люльки (рис. 12: 1) та мініатюрну кругову керамічну посудину (рис. 12: 2). Діаметр її вінця складав $2,5$ см, денця $3,5$ см та діаметр найбільшого розширення посередині висоти посудини — 5 см. Загальна висота складала 6 см. Посудина прикрашена візним лінійним орнаментом: у найбільш вузьких місцях — по шийці та біля денця і в найбільш широкому місці — посередині тулуба.

У горілому шарі споруди та нижче нього знайдені речі, датовані X—XIII ст. Частина таких речей була виявлена під час досліджень частини споруди у 2013 р. (решма, підвіска, фрагмент енкалпіону, пластинчастий браслет, виготовлені з мідного сплаву). Тоді було висловлене припущення, що котлован споруди першої половини XVII ст. перерізав котлован давньоруської, із якого і потрапили більш ранні речі. Але під час робіт 2016 р. споруда була досліджена повністю, жодних залишків раніших об'єктів у розкопі не зафіксовано, натомість у горілому шарі ще були знайдені речі X—XIII ст. Це булавка, фрагмент лунниці, золотоскляна намистина, фрагмент скляного браслета. Серед інших речей слід відзначити окуття на деревко, можливо, від списа. Його довжина понад 20 см, діаметр $2,5$ см (рис. 15: 9).

Серед виявлених давньоруських речей найбільший інтерес викликає міндале-

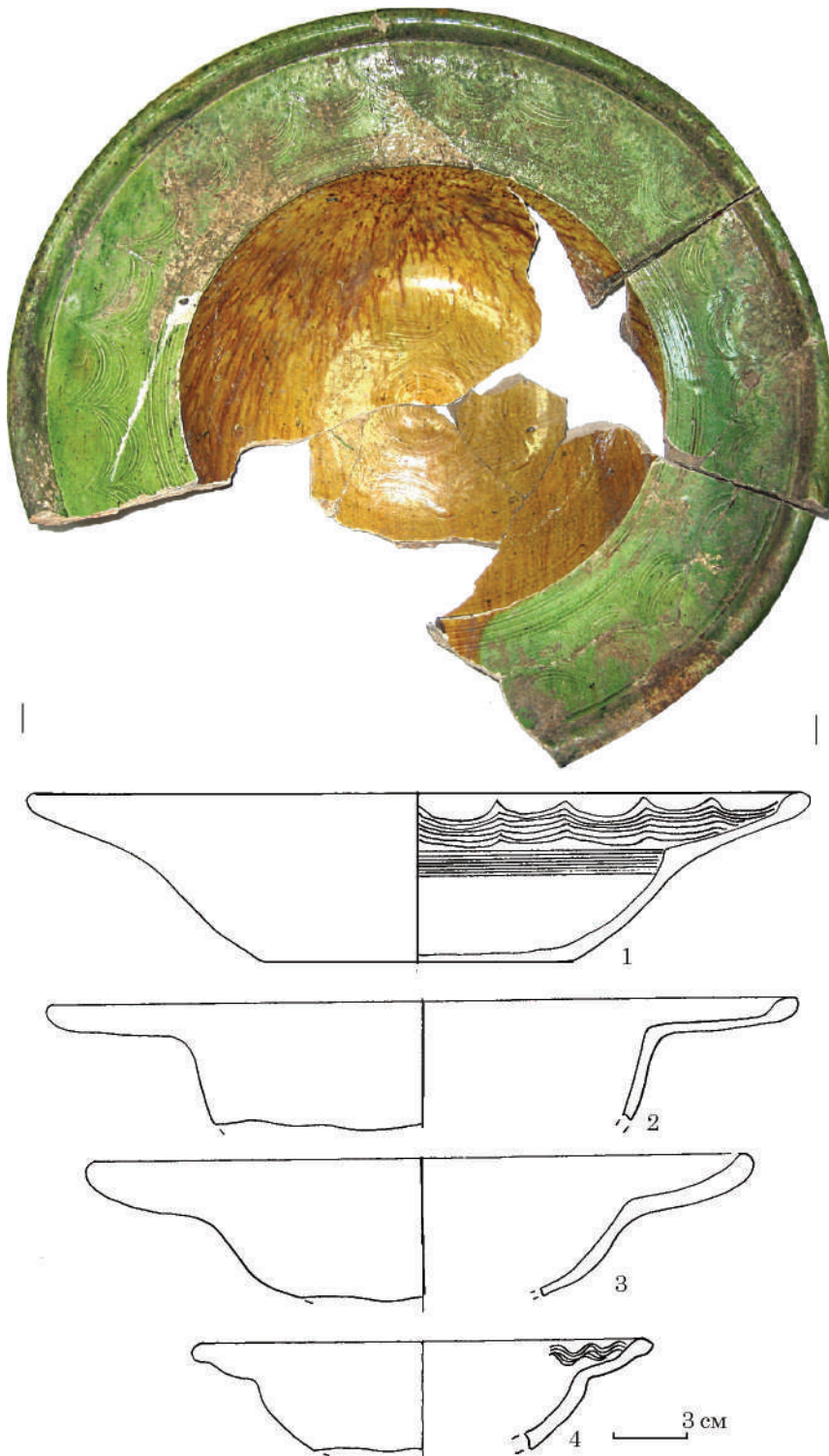

Рис. 10. Тарілки

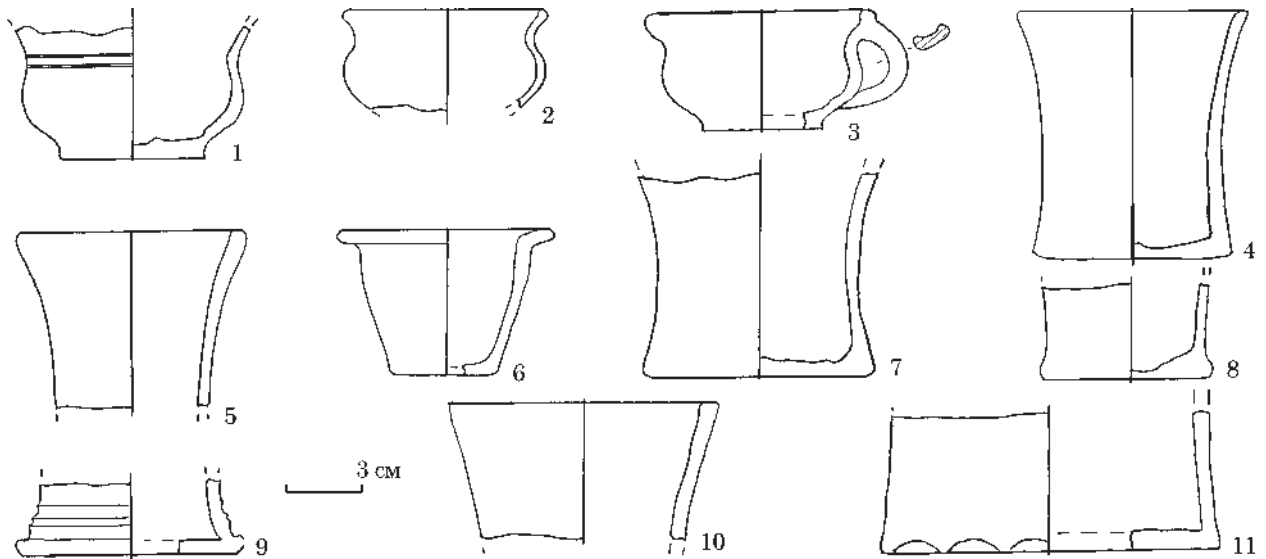

Рис. 11. Кухлі, кухлики та горнята

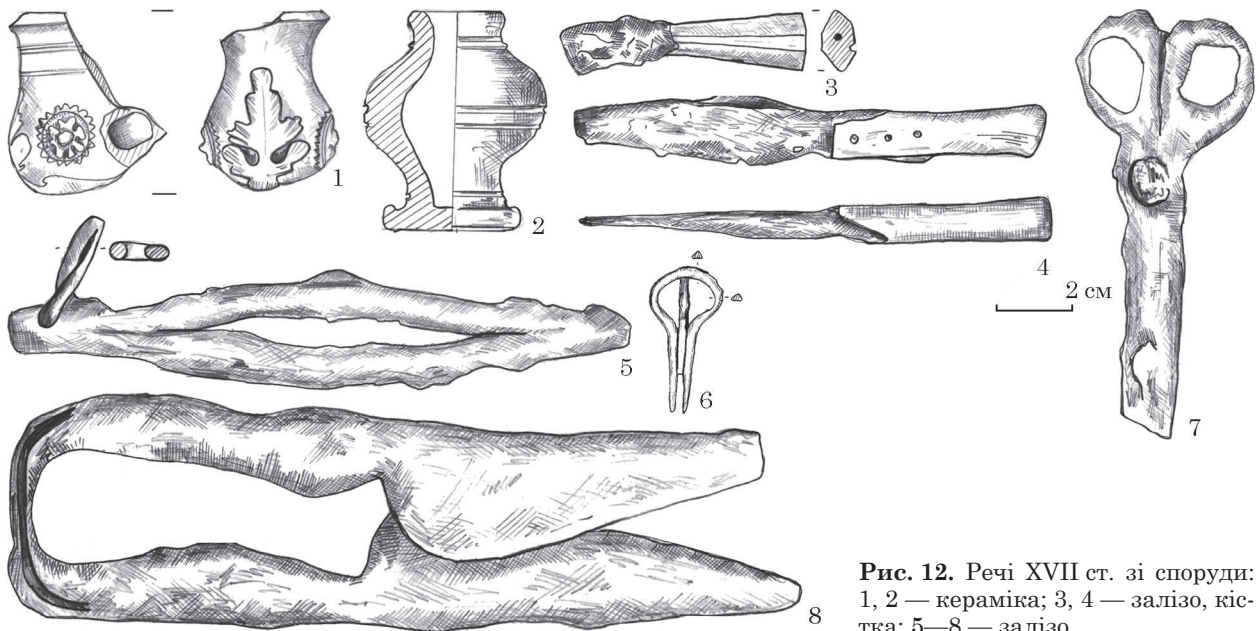

Рис. 12. Речі XVII ст. зі споруди: 1, 2 — кераміка; 3, 4 — залізо, кістка; 5—8 — залізо

видної форми решма, відлита з мідного сплаву, з позолотою на лицьовому боці розмірами $4,3 \times 3,7$ см (рис. 16). На решмі — рельєфне зображення чоловічого обличчя в обрамленні рослинного орнаменту. У верхній її частині — два наскрізних отвори, в яких були зафіксовані фрагменти металевого дроту. На території Давньої Русі це є третя подібна знахідка (Веремейчик 2020, с. 111—112). Дві попередні були виявлені у Гньоздові та у культурному шарі середини X ст. у Новгороді, (Михайлов 1997, с. 251—260). Серед давньоруських речей слід відзначити і фрагмент сильно обпаленої лицьової стулки енкалпйону, що, вірогідно, відноситься до мініатюрних рельєфно-черневих енкалпйонів з парними виступами на заокруглених кінцях типу III.3 (Корзухіна, Пескова 2003, с. 132). На стулці помітне рельєфне

Рис. 13. Печатка, мідний сплав

зображення Розп'яття (рис. 15: 5). Переважна більшість таких енкалпйонів датується XII — першою половиною XIII ст. У цьому комплексі також знайдена лита кругла підвіска зі стилізованим зображенням хреста (рис. 15: 6). До речей цього періоду слід додати давньоруську пірофілітову архітектурну деталь, зафіксовану на підлозі підклітку споруди.

Можна припустити, що розростання Любеча у пізньосередньовічний та ранньомо-

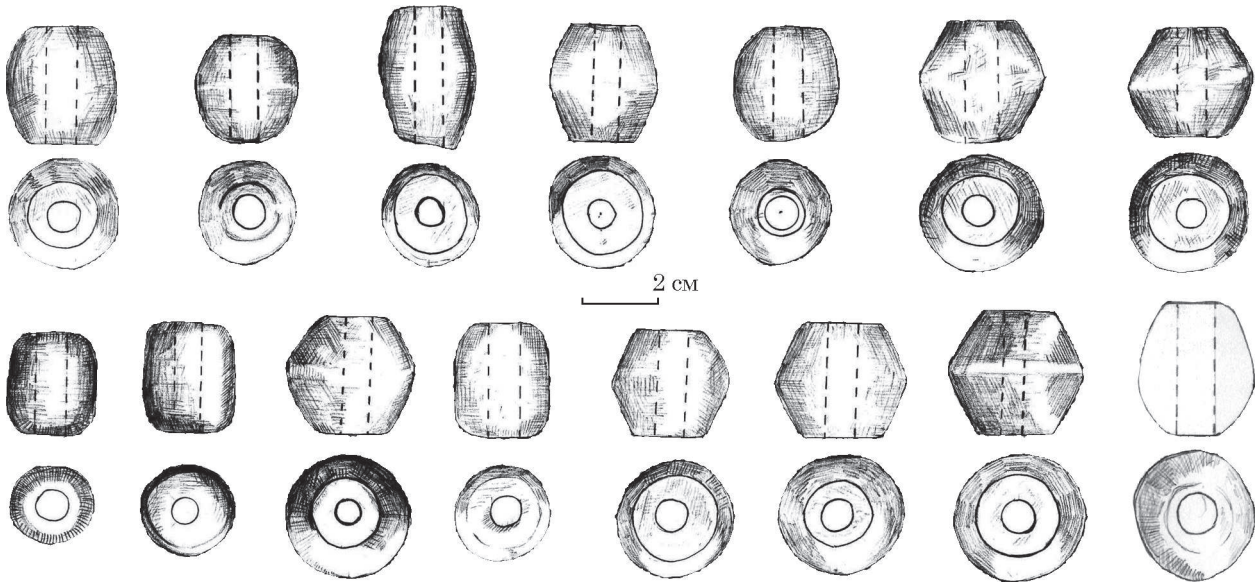

Рис. 14. Глиняні грузила

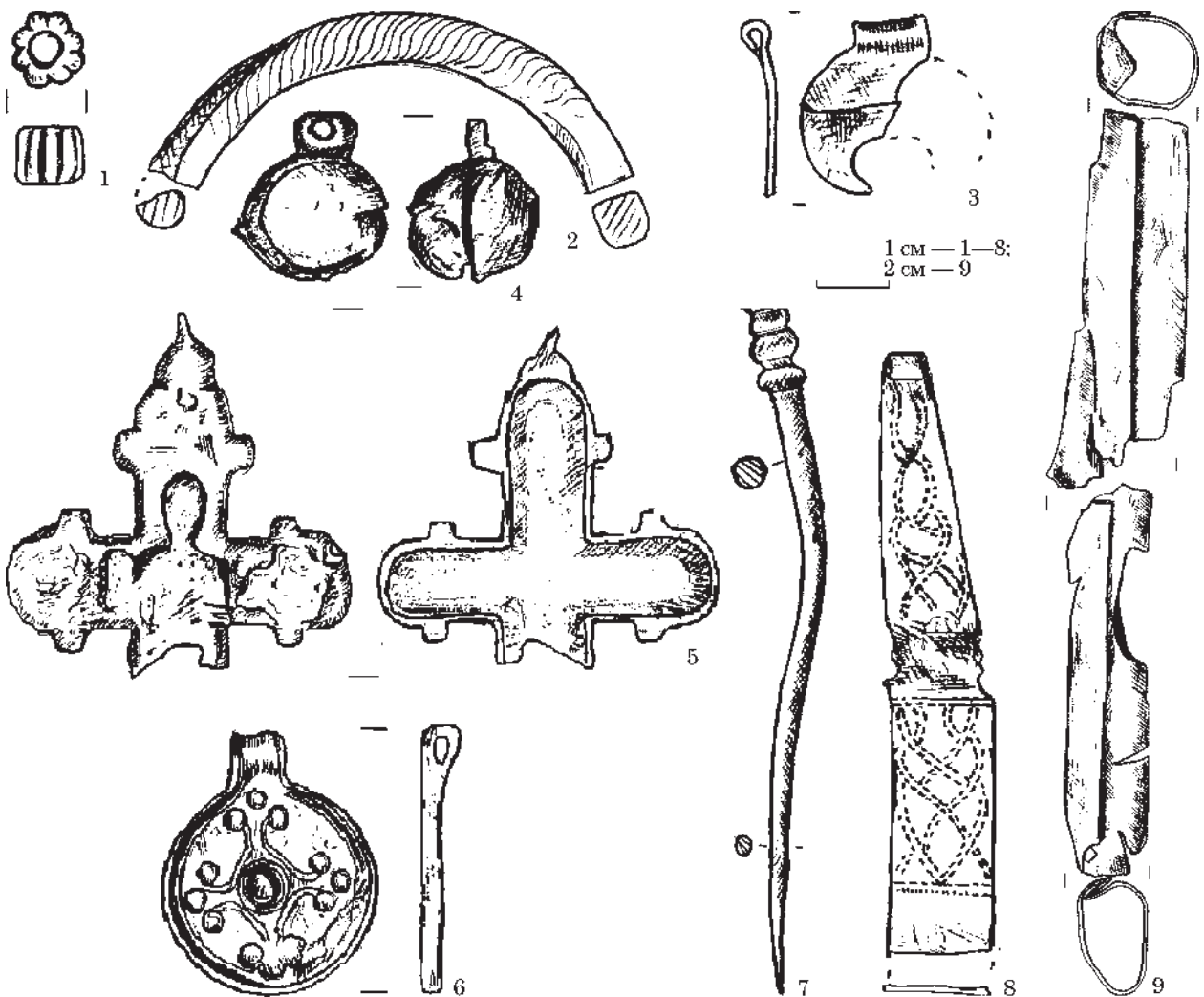

Рис. 15. Речі XI—XIII ст. зі споруди: 1, 2 скло; 3—9 — мідний сплав

дерний часи саме у південному напрямку призвело до ранньої руйнації курганного могильника X — початку XI ст., з якого могли походити речі X — початку XI ст. А речі XII—XIII ст., вірогідно, були знайдені в результаті господарських робіт в інших частинах Любеча.

Частина культурного шару зі споруди (згорілий шар в районі зруйнованої печі) було промито та перебрано, в результаті чого вилучено палеоботанічний, іхтіологічний та антракологічний матеріали (додатки 1—3). В результаті палеоботанічні рештки склалися з наступних культур: зернові — жито, просо, ячмінь; бобові — горох посівний та бур'яни — гірчак шорсткий, щавель, підмаренник чіпкий та хрестоцвіті. Виявлено також насінину винограду та кісточку терену. За визначенням С. А. Горбаненка, усі матеріали, крім винограду, типові для значної кількості екоотопів (додаток 1). Що стосується винограду, то нині це найпівнічніша знахідка. На сьогодні важко відповісти на запитання, чи вирощували виноград в районі Любеча, чи його придбав заможний мешканець споруди.

У заповненні споруди виявлені також численні фрагменти кісток свійських тварин (за

даними польового опису знайдено 566 екземплярів). Більша частина фрагментів представлена розпотрошеними залишками епіфізарних та діафізарних частин кісток, що не дозволяє визначити їх видову приналежність. Серед визначених кісток тварин переважають кістки птиці, вірогідно, курки (24), свині (8), коня (6), великої рогатої худоби (2), дрібної рогатої худоби (1). Серед остеологічного матеріалу виявлені 2 фрагменти щелепи собаки, в якій збереглися зуби (Мултанен 2018, с. 92).

Рис. 16. Решма, мідний сплав

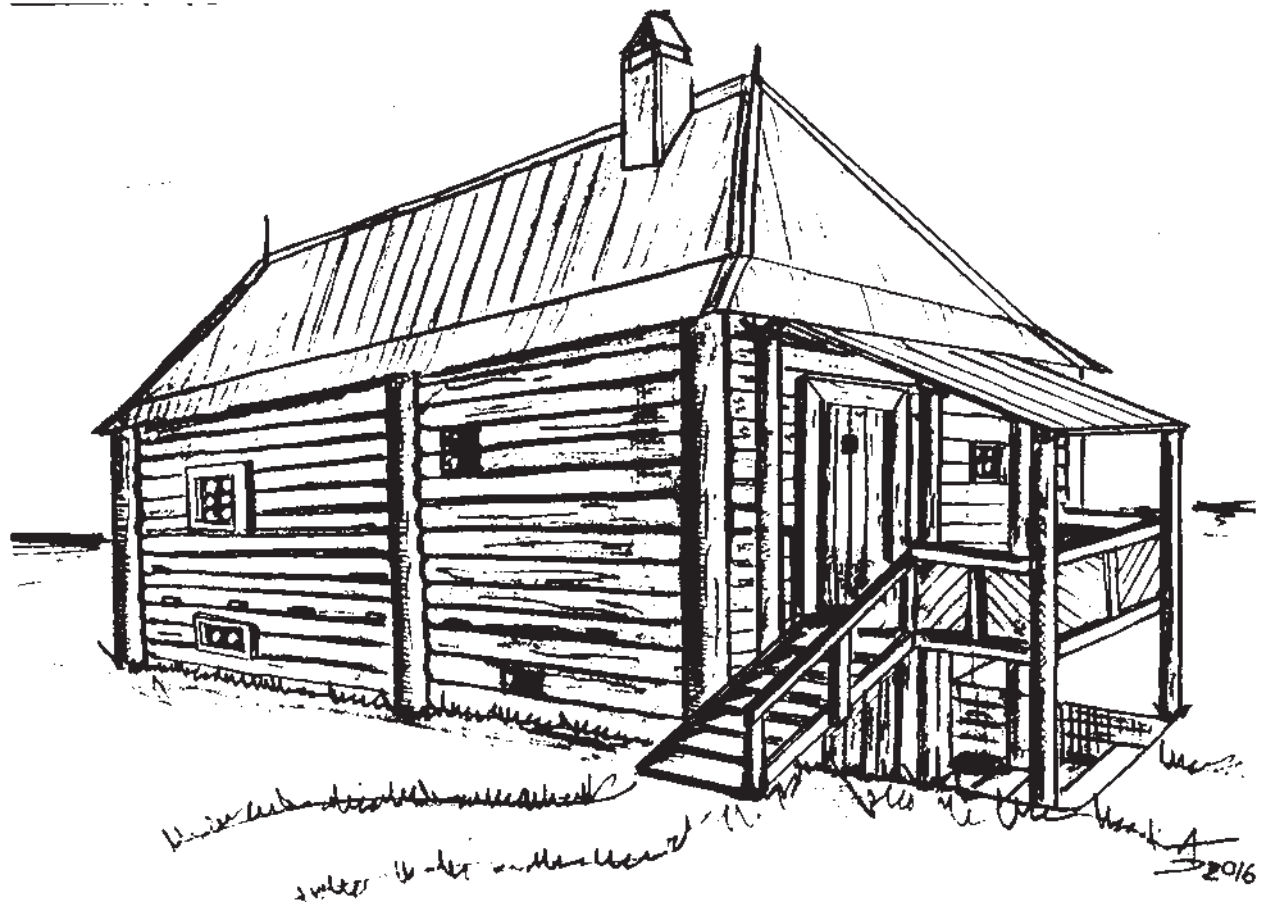

Рис. 17. Споруда першої половини XVII ст., реконструкція О. М. Бондаря та О. М. Веремейчик; малюнок О. М. Бондаря

Іхтіологічні рештки з частково промитого культурного шару споруди в районі печі представлені лускою та кістками риб. Виявлені рештки ляща, шуки, корошових риб, окуня, лина (додаток 2). Мешканці споруди, які проживали у безпосередній близькості до р. Дніпра та розташованими поряд заплавленими озерами, безсумнівно, займалися виловом риби. Про це свідчать і знахідки глиняних грузил від сітки у споруді.

Антракологічні рештки представлені породами дерев, які у вигляді вугликів виявлені у споруді — це дуб, сосна, тополя/осика та береза. У зразках переважав дуб (додаток 3). Всі виявлені породи належать місцевим породам. Ці породи дерев використовували і в якості будівельного матеріалу і як паливо для печей.

У культурних шарах Любеча деревина зберігається зазвичай у згорілих спорудах. Але у досліджуваній споруді, в районі входу, були зафіксовані залишки дерев'яних стовпів (деревний тлін), під основу одного з яких були покладені цеглини. Таким чином, збереженість конструктивних деталей споруди дозволила реконструювати її зовнішній вигляд (рис. 17).

Судячи з вилученого матеріалу, ця житлова споруда належала заможному мешканцю Любеча. Північніше житла досліджено ряд господарських споруд та ям, які входили, вірогідно, до садиби першої половини XVII ст.

Пожежа, яка зруйнувала споруду, ймовірно пов'язана з подіями середини XVII ст., до яких долучився і Любеч. В результаті місто та округа були зруйновані (Кондратьєв 2008, с. 41).

Традиція будівництва заможних садиб саме в цій частині Любеча продовжувалась і пізніше. У другій половині XVII ст. на цій ділянці були побудовані дві житлові наземні споруди, від яких залишилися фундаменти печей, складених з жолобчастої цегли та ряд господарських споруд і ям, що входили до одного господарського комплексу. Цей господарський двір існував і протягом XVIII ст., про що свідчить поява споруд і ям цього часу. Пізніше будинки з печами були розібрані та побудована кам'яниця П. Полуботка. Після переходу Любеча у власність родини Милорадовичів, на цій ділянці розташувався маєток, а всі попередні споруди, окрім кам'яниці та льоху, були знівельовані.

ЛІТЕРАТУРА

- Веремейчик, О. М. 2015. Дослідження у смт Любеч Чернігівської області у 2013 р. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 280-282.
- Веремейчик, О. М. 2018. Археологічні дослідження Любецької експедиції Національного університе-

ту «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. В: Меглицкая, В. М. (ред.). *Днепропетровский паром. Природное единство и историко-культурное взаимодействие белорусско-украинского пограничья*. Минск: Четыре четверти, с. 36-44.

Веремейчик, О. М., Бондар, О. М. 2018. Дослідження Любецької експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 311-312.

Веремейчик, О. М. 2020. Історична топографія Любеча Х—ХІ ст. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 105-120.

Виногородська, Л. І. 1992. Чернігівські кахлі XVII—XVIII ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 75-83.

Генинг, В. Ф. 1992. *Древняя керамика: методы и программы исследования в археологии*. Киев: Наукова думка.

Дядечко, О. О. 2020. Знахідки дрибл XIII—XVII ст. на території Чернігово-Сіверщини. В: *Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 7—8 лютого 2020 р.* Суми: Цьома С. П., с. 52-55.

Казаков, А. Л., Марченко, В. М. 1993. Південно-західна частина Любецького посаду в IX—XIII вв. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 30-37.

Каменский, А. Н. 2019. Варганы из раскопок в Новгороде. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 32: Матеріали XXXII наукової конференції, посвященної пам'яті Н. Н. Гринева. Великий Новгород, 23—25 января, 2018 г., с. 176-184.

Кондратьев, І. 2008. Любеч (матеріали до довідково-енциклопедичних видань). *Сіверянський літопис*, 2, с. 35-45.

Кондратьев, І. 2014. *Любецьке староство (XVI — середина XVII ст.)*. Чернігів: Лозовий В. М.

Кондратьев, І. В. 2020. *Лівобережні староства Київського воеводства Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої: соціально-територіальні трансформації XIV—XVII ст.* Дисертація д. і. н. КНУ ім. Т. Шевченка.

Корзухина, Г. Ф., Пескова, А. А. 2003. *Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X—XIII вв.* Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.

Михайлов, К. А. 1997. Центральнoазиатские ремешные украшения в материалах древнерусских памятников X в. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 11, с. 251-260.

Мултанен, Д. 2018. Остеологічний матеріал зі споруди першої половини XVII ст. в Любечі (за матеріалами досліджень 2016 р.) В: *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XVII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції, Чернігів, 13—15 квітня 2018 р.* Чернігів: НУЧК ім. Т. Г. Шевченка, с. 91-92.

Потапов, І. А. 1992. Гончарний горн XVI—XVIII вв. из Любеча. В: *Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. Тези доповідей і повідомлень ювілейної конференції, присвяченої 25-річчю Чернігівського архітектурно-історичного заповідника*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 128-129.

Рыбаков, Б. А. 1964. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 99, с. 21-23.

Чміль, Л. В. 2010. *Керамічний посуд середньої Наддніпряниці XVI—XVIII ст.* Дисертація к. і. н. ІА НАН України.

REFERENCES

- Veremeychuk, O. M. 2015. Doslidzhennia u smt Liubech Chernihivskoi oblasti u 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 280-282.
- Veremeychuk, O. M. 2018. Arkheolohichni doslidzhennia Liubetskoi ekspedytsii Natsionalnoho universytetu «Chernihivskiy kolehium» imeni T. H. Shevchenka. In: Metlitskaia, V. M. (ed.). *Dneprovskii parom. Prirodnoe edinstvo i istoriko-kulturnoe vzaimodeistvie belorussko-ukrainskogo pogranichchia*. Minsk: Chetyre chetverti, s. 36-44.
- Veremeychuk, O. M., Bondar, O. M. 2018. Doslidzhennia Liubetskoi ekspedytsii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 311-312.
- Veremeychuk, O. M. 2020. Istorychna topohrafiia Liubecha X—XI st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 105-120.
- Vynohrodska, L. I. 1992. Cheriivski kakhli XVII—XVIII st. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernihivska starovyna. Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 1300-littiu Chernihova*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 75-83.
- Gening, V. F. 1992. *Drevniaia keramika: metody i programmy issledovaniia v arkeologii*. Kiev: Naukova dumka.
- Diadechko, O. O. 2020. Znakhidky drymb XIII—XVII st. na terytorii Chernihovo-Sivershchyny. In: *Ukrainska arkeolohiia: zdobutky, suchasnyi stan ta perspektyvy. Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu, 7—8 liutoho 2020 r.* Sumy: Tsoma S. P., s. 52-55.
- Kazakov, A. L., Marchenko, V. M. 1993. Pivdenno-zakhidna chastyna Liubetskoho posadu v IX—XIII vv. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 30-37.
- Kamenskii, A. N. 2019. Vargany iz raskopok v Novgorode. *Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkeologiia*, 32: Materialy XXXII nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiaty N. N. Grineva. Velikii Novgorod, 23—25 ianvaria, 2018 g., s. 176-184.
- Kondratiev, I. 2008. Liubech (materialy do dovidkoventsyklopedychnykh vydan). *Siverianskyi litopys*, 2, s. 35-45.
- Kondratiev, I. 2014. *Liubetske starostvo (XVI — seredyna XVII st.)*. Chernihiv: Lozovi V. M.
- Kondratiev, I. V. 2020. *Liuberezhni starostva Kyivskoho voievodstva Velykoho Kniazivstva Lytovskoho ta Rechi Pospolytoi: sotsialno-terytorialni transformatsii XIV—XVII st.* Dysertatsiia d. i. n. KNU im. T. Shevchenka.
- Korzukhina, G. F., Peskova, A. A. 2003. *Drevnerusskie enkolpiony. Nagrudnye kresty-relikvarii X—XIII vv.* Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie.
- Mikhailov, K. A. 1997. Tsentralnoaziatskie remennye ukrasheniia v materialakh drevnerusskikh pamiatnikov X v. *Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkeologiia*, 11, s. 251-260.
- Multanen, D. 2018. Osteolohichniy material zi sporudy pershoi polovyny XVII st. v Liubechi (za materialamy doslidzhen 2016 r.) In: *Serednovichniy ta rannomoderni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Materialy XVII Mizhnarodnoi studentskoi naukovo arkeolohichnoi konferentsii, Chernihiv, 13—15 kvitnia 2018 r.* Chernihiv: NUChK im. T. H. Shevchenka, s. 91-92.
- Potapov, I. A. 1992. Goncharnyi gorn XVI—XVIII vv. iz Liubecha. In: *Arkhitektivni ta arkeolohichni starozhytnosti Chernihivshchyny. Tezy dopovidei i povidomlen yuvileinoi konferentsii, prysviachenoi 25-ricchii Chernihivskoho arkhitekturno-istorychnoho zapovidnyka*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 128-129.
- Rybakov, B. A. 1964. Liubech — feodalnyi dvor Monomakhia i Olgovichei. *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR*, 99, s. 21-23.
- Chmil, L. V. 2010. *Keramichnyi посуд serednoi Naddniproianshchyny XVI—XVIII st.* Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy.

O. M. Veremeychuk

RESIDENTIAL BUILDING OF THE FIRST HALF OF 17th century IN LUBECH

The antiquities of Lyubech of 17th—18th centuries have been known to the scientific community since the B. O. Rybakov's excavation of the hillfort Zamkova Hora during 1957—1960. Here the powerful cultural layer and remains of buildings, including defensive ones has been recorded. Next time the dwellings and household buildings of this period were recorded by the works of A. L. Kazakov in Lyubech suburb (posad) in 1989—1990. At the beginning of the current century the archaeological expedition of the Taras Shevchenko National University "Chernihiv Collegium", headed by the author, explored significant areas of the ancient Lyubech in three places — hillforts Zamkova Hora and Monastirishche, as well as the suburb (posad) of Lyubech near stone building (Kamianitsa) of hetman Poubotok. Just at its territory where 372 m² have been excavated the residential and commercial buildings of the 17th—18th centuries were discovered.

In 2013 and 2016 the remains of rich residential building destroyed in a fire in the middle of the 17th century have been discovered. It is located 13 m north of the north-west corner of the Kamianitsa.

The structure was built on the basement. The interior details of the ground floor have preserved in the upper burnt layers of the construction pit. To the left of the entrance, in the eastern corner, the remains of destroyed furnace were discovered, and to the right of the entrance, near the wall, a large stone (0.55 × 0.25 × 0.36 m) was found.

Fragments of kitchen and tableware dating to the first half — mid-seventeenth century were found in the filling of the building. Part of the tableware is decorated with green, yellow, light brown and brown glaze. In addition to the pottery there were also found parts of knives with bone grips, steel, spring and hinged scissors, a fragment of a pipe, fishing sinkers and horseshoes. Among the unique finds the seal cast made from copper alloy should be noted. In the burnt layer of the building and below it the items dated back to the 10th—12th centuries such as the bridle pendant (reshma), fragment of enkolpion, bracelet, pin, fragment of a lunula which are made of copper alloy have been occurred, as well as the gold-glass bead, fragment of a glass bracelet, fragments of pyrophillit spindle wheel and plate. Probably during household works the residents of Lyubech of the 17th century accidentally found the old items, collected and stored them.

Thus, the discovered residential building belonged to the wealthy resident of Lyubech and was destroyed in fire in the middle of 17th century.

Keywords: Lyubech, residential building, the first half of 17th century.

Одержано 20.01.2021

ВЕРЕМЕЙЧИК Олена Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, вул. Гетьмана Полуботка, 53, Чернігів, 14013, Україна.

VEREMEYCHUK Olena, Ph. D., Associate Professor, the National University «Collegium of Chernihiv» named after T. G. Shevchenko, Chernihiv, Ukraine. ORCID: 0000-0002-3020-8342, e-mail: weremeichyk@ukr.net.

Додаток 1

С. А. Горбаненко

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

У 2016 р. в ході археологічних досліджень Любецької експедиції національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка під керівництвом О. М. Веремейчик проведено розширені пошукові роботи з метою виявлення й забору біологічних матеріалів незначних розмірів із заповнення житлової споруди 1. З-поміж отриманих біоматеріалів важливе місце посідають макрорештки зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів.

Матеріали і методи. Для отримання дрібних біологічних решток було проведено вибірку фільтрацію заповнення споруди 1 розкопу 1 на Посаді XVII—XVIII ст. Забір ґрунту проведено з кількох прошарків, що знаходилися під каменем під піччю, і також звідти — шар 2. Забігаючи наперед, зауважимо, що подальші визначення не показали якихось суттєвих відмінностей між зразками, забраними з різних прошарків, тому надалі матеріал розглянуто сукупно. Фільтрацію проведено у два способи: методом флотації відібрано рештки ботанічного походження; методом промивання проведено забір решток зоологічного походження, що здебільшого становлять іхтіологічні рештки. Роботи проведено зусиллями учасників археологічної практики. Надалі матеріал надійшов на ручне перебирання: зоологічні рештки відібрано безпосередньо на базі археологічної експедиції; ботанічні рештки перебирав автор. Останні поділяються на антракологічні й палеоетноботанічні. Показники обгорілих зернівок і насіння культурних рослин і бур'янів згідно стандартизації, запропонованої Є. Ю. Лебедевою для палеоетноботанічних матеріалів, отриманих у результаті флотації (Лебедева 2007; 2008), наведені у таблиці. Обсяги зразків не вказані, тому показник насиченості не встановлено.

Матеріал ідентифіковано завдяки його порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками, широким колом публікацій на цю тему; видову приналежність зернівок бур'янів встановлено за атласом-визначником бур'янів (Веселовський, Лисенко, Манько 1988).

Усього визначено 140 од. палеоетноботанічних решток. **Культурні зернові:** жито (*Secale cereale*) — 68, просо (*Panicum miliaceum*) — 11, ячмінь (*Hordeum vulgare*) — 1; фрагменти зернівок культурних зернових, не визначено до виду (Cerealia) — 9. **Бобові:** горох посівний (*Pisum sativum*) — 1. **Бур'яни:** гір-

чак шорсткий (*Polygonum scabrum*) — 39, щавель, до виду не визначено (*Rumex* sp.) — 4, підмаренник чіпкий (*Galium aparine*) — 3, хрестоцвітні (Brassicaceae) — 2.

Крім того, у матеріалі виявлено насінину винограду (*Vitis* sp.), а також кісточку терену (*Prunus* sp.).

Усі матеріали, крім, можливо, винограду, доволі типові для значної кількості екоотопів.

Розміри насінини винограду, мм: довжина — 5,25, ширина — 3,49, довжина кльовика — 0,9 мм; індекс — довжина / ширина становить 1,5. Це доволі типові показники для культурних сортів винограду (напр.: Янушевич 1976, с. 186—197; 1986, с. 14, 60—70; Пашкевич 2003—2004, с. 68). За даними, наведеними З. В. Янушевич, ягоди з такими насінинами могли бути масою близько 10 г, і мати розміри близько 12—13 мм (Янушевич 1976, с. 196; 1986, с. 64—66).

Результати та їх інтерпретація. Охарактеризувати такий набір доволі складно. Складається враження про певну вибірковість (а не випадковість) процесу накопичення матеріалу. Так, зернові представлені практично виключно зернівками жита. Доволі велика ймовірність того, що й сильно пошкоджені поруйновані зернівки також належать до цього виду.

Зважаючи на місце забору зразка, можна припустити, що бур'яни туди потрапили випадково, наприклад — були занесені разом з дровами. До прикладу, на одній рослині гірчака шорсткого (до речі — поширений частіше у Лісостепу й на Поліссі) може утворитись понад 7000 плодів (Веселовський, Лисенко, Манько 1988, с. 30). А отже, достатньо було занести всього одну рослину, щоб кількість його горішків у випадково сформованому зразку була надзвичайно великою. Тому неможливо із впевненістю сказати, що бур'яни потрапили до зразка разом із культурними рослинами. Тим більше, що у жита типові за-смічувачі інші.

Що стосується жита, то воно, ймовірно, також потрапило практично одночасно. Зважаючи на рівень добробуту мешканця досліджуваного житла, можемо припустити, що він не займався землеробством самостійно, а знахідка жита вказує швидше на його вподобання у їжі.

Знахідка кісточки терну може вказувати на збиральництво, оскільки він був поширеною рослиною.

Набагато цікавіша знахідка насінини винограду. Нині це найпівнічніша знахідка, відома нам за археологічними матеріалами. Чи досягли культурні сорти винограду до XVII—XVIII ст. територій середньої течії Дніпра, чи, можливо, це був імпорт, сказати неможливо. Якщо припустити, що до того часу виноград все ще залишався «диковинкою», то знахідка цієї насінини лише підтверджує високий рівень добробуту господаря, який міг собі дозволити його купівлю. Якщо ж цей виноград було вирощено безпосередньо поряд — то маємо перше достовірне свідчення поширення виноградників у північні області території сучасної України — Чернігівське Полісся — принаймні у XVII—XVIII ст.

* * *

Отже, методи спорадичних флотацій й промивання ґрунту, навіть у порівняно незначних масштабах, виправдали себе як такі, що спрямовані на забір біологічних зразків. Методом флотації отримано очікувані обгорілі рештки рослинного походження,

Параметри палеоетноботанічних зразків з об'єкту 1 розкопу 1

Об'єм, дм ³	Кількість, од.	Насиченість, од./дм ³	Природна збереженість
?	140	?	5

придатні для визначень методами природничих наук. Подальші спорадичні дослідження для археологічних реалій Любеча означеними методами слід визнати перспективними й інформативними.

ЛІТЕРАТУРА

- Веселовський, І. В., Лисенко, А. К., Манько, Ю. П. 1988. *Атлас-визначник бур'янів*. Київ: Урожай.
- Лебедева, Е. Ю. 2007. Методические аспекты археоботанических исследований. *Материалы та дослідження з археології Східної Європи*, 7, с. 289-296.
- Лебедева, Е. Ю. 2008. Археоботаническая реконструкция древнего земледелия (методические критерии). *Opus: междисциплинарные исследования в археологии*, 6, с. 86-109.
- Пашкевич, Г. А. 2003—2004. Палеоэтноботанические исследования Ольвии и её округи. *Stratum plus*, 3, с. 13-76.
- Янушевич, З. В. 1976. *Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям*. Кишинёв: Штиинца.
- Янушевич, З. В. 1986. *Культурные растения Северного Причерноморья: палеоэтноботанические исследования*. Кишинёв: Штиинца.

REFERENCES

- Veselovskyi, I. V., Lysenko, A. K., Manko, Yu. P. 1988. *Atlas-vyznachnyk bur'ianiv*. Kyiv: Urozhai.
- Lebedeva, E. Iu. 2007. Metodicheskie aspekty arkheobotanicheskikh issledovaniy. *Materialy ta doslidzhennia z arkhoolohii Shkhidnoi Yevropy: vid neolitu do kimeriitsiv*, 7, s. 289-296.
- Lebedeva, E. Iu. 2008. Arkheobotanicheskaia rekonstruktsiia drevnego zemledelia (metodicheskie kriterii). *Opus: mezhdistsiplinarnye issledovaniia v arkheologii*, 6, s. 86-109.
- Pashkevich, G. A. 2003—2004. Paleoetnobotanicheskie issledovaniia Olvii i ee okrugii. *Stratum plus*, 3, s. 13-76.
- Ianushevich, Z. V. 1976. *Kulturnye rasteniia Iugo-Zapada SSSR po paleobotanicheskim issledovaniiam*. Kishinev: Shtiintsa.
- Ianushevich, Z. V. 1986. *Kulturnye rasteniia Severnogo Prichernomoria: paleoetnobotanicheskie issledovaniia*. Kishinev: Shtiintsa.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

GORBANENKO Serhii, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Officer, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbantenko@gmail.com.

Додаток 2

О. М. Ковальчук

ІХТІОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ МАТЕРІАЛІВ З ЛЮБЕЧА

На аналіз надано матеріали з посаду Любеча, споруди першої половини XVII ст. Матеріал отримано методом промивання зразків ґрунту з об'єктів. Любецька археологічна експедиція національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка під керівництвом О. М. Веремейчик у 2016 р. У заповненні печі (розкоп 2, кв. 15—16, гл. 1,97 м) виявлено значну кількість луски ляща

Abramis brama (274 ізольованих лускових пластинок) і дорослої щуки *Esox lucius* (28 лускових пластинок).

Із відкладів під піччю отримані такі іхтіологічні рештки: лин *Tinca tinca* — 1 глоткова кістка (ceratobranchiale) зі зруйнованими глотковими зубами; коропові риби невизначені Cyprinidae gen. indet. — 50 ізольованих лускових пластинок; щука *Esox lucius* — 1 фрагмент нижньощелепної кістки (dentale), 1 фрагмент піднебінної кістки (palatinum), 1 лускова пластинка; окунь *Perca fluviatilis* — 3 цілих і 1 фрагментарна передкришки (praeperculare), 1 фрагмент cleithrum, 240 лускових пластинок; костисті риби невизначені Teleostei indet. — 5 хребців, 2 промені плавців, 13 фрагментів ребер. Разом із рештками риб до проби потрапили 3 фрагменти зубів свині свійської *Sus scrofa f. domestica*.

КОВАЛЬЧУК Олександр Миколайович, доктор біологічних наук, старший науковий співробітник, Національний науково-природничий музей НАН України, Київ, Україна.

KOVALCHUK Oleksandr, Dr. hab. (Biology), Senior Researcher, National Museum of Natural History NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9545-208X, e-mail: biologist@ukr.net.

Додаток 3

М. С. Сергеева

РЕЗУЛЬТАТИ АНТРАКОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МАТЕРІАЛІВ З РОЗКОПОК ЛЮБЕЧА 2016 р.

На аналіз для визначення порід дерева надійшло 542 зразки дрібного вугілля з одного об'єкту. Матеріал отримано за результатами вибіркової флотації й промивання. Стан його збереженості й розміри дозволили визначити породи переважної більшості екземплярів до роду. Три екземпляри репрезентовані широколистяними деревами невизначених порід Породи дерева визначені за характерними особливостями мікроструктури за трьома розрізами. Отримані результати порівняно з даними визначників деревини (Сукачев 1940; Гаммерман и др. 1946; Вихров 1959). За задовільної збереженості вугілля, породи дерева визначено до роду.

Отримані результати представлені у таблиці.

Результати досліджень і висновки. Проаналізований матеріал репрезентований хвойними й широколистяними породами. Виявлені такі породи:

- сосна, ймовірно, сосна звичайна (*Pinus* sp., ймовірно, *Pinus sylvestris*);
- дуб (*Quercus* sp.);
- тополя / осика (*Populus* sp.);
- береза (*Betula* sp.).

Усі виявлені породи належать місцевим деревам. З позиції гео-ботанічного районування пам'ятка розташована на території Східного Полісся, близько до його південного кордону з лісостепом. Східне Полісся охоплює Правобережжя Дніпра, межиріччя Дніпра та Десни і частково лівобережжя Десни — до вододілу з притоками Дніпра Супоєм і Сулою (Пятницький, Изюмский 1966, с. 148). Основними лісоутворюючими породами тут є сосна і дуб. Інші виявлені породи, також характерні для місцевого ландшафту.

Антракологічні матеріали

Комплекс	Кількість зразків	Дерево	Примітки
Споруда 1 під каменем, під піччю	288	Сосна — 64 Дуб — 216 Тополя / осика — 5 Береза — 1 Широколистяні розсіяносудинні — 2	З дубового вугілля 159 екз. відносно великих розмірів — до 2—3 см, решта дерев — тільки дрібне вугілля
Споруда 1 під каменем, під піччю, шар 2	254	Сосна — 23 Дуб — 227 Береза — 3 Широколистяні розсіяносудинні — 1	З дубового вугілля 78 екз. відносно великих розмірів — до 2—3 см, решта дерев — тільки дрібне вугілля; серед соснового вугілля 1 горіла скіпка прямокутного перетину

Серед виявлених порід цілком переважає дуб. Другу позицію (з великим відривом) посідає вугілля сосни. Решта порід репрезентована поодинокими дрібними вугликами. Тільки дуб репрезентований як дрібним вугіллям, так і більших розмірів (до 2—3 см). Судячи з контексту, вугілля, найімовірніше, могло бути залишками палива. Звертає на себе увагу обвуглена соснова скіпка зі слідами обробки: вона має прямокутний перетин 7×4 мм, завершення напівкругле, з іншого кінця обламана. Довжина фрагменту 5,5 см. Можливо, предмет є залишками якогось виробу.

Значення отриманих даних полягає в розширенні існуючої бази даних з археологічного дерева. Загалом стадію вивчення середньовічного викопного вугілля на території України можна охарактеризувати як початкову, тобто стадію накопичення матеріалу. Отримання внаслідок дослідження матеріалів з різних поселень достатнього об'єму інформації, дозволить перейти до її використання у контексті вивчення палеоекології й господарчої діяльності у цей період.

ЛІТЕРАТУРА

Вихров, В. Е. 1959. *Диагностические признаки древесины главнейших лесохозяйственных и лесопромышленных пород СССР*. Москва: АН СССР.

Гаммерман, А. Ф., Никитин, А. А., Николаева, Т. Л. 1946. *Определитель древесин по микроскопи-*

ческим признакам с альбомом микрофотографий. Москва; Ленинград: АН СССР.

Пятницкий, С. С., Изюмский, П. П. 1966. *Леса Украинской ССР*. Леса СССР. 3. Москва: Наука, с. 140-232.

Сукачев, В. Н. 1940. *Определитель древесных пород*. Москва: Гослестехиздат.

REFERENCES

Vikhrov, V. E. 1959. *Diagnosticheskie priznaki drevesiny glavneishikh lesokhoziaistvennykh i lesopromyshlennykh porod SSSR*. Moskva: AN SSSR.

Gammerman, A. F., Nikitin, A. A., Nikolaeva, T. L. 1946. *Opredelitel drevesin po mikroskopicheskim priznakam s albumom mikrofotoGRAFIi*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Piatnitskii, S. S., Iziumskii, P. P. 1966. *Lesa Ukrainskoi SSR*. Lesa SSSR. 3. Moskva: Nauka, s. 140-232.

Sukachev, V. N. 1940. *Opredelitel drevesnykh porod*. Moskva: Goslestekhizdat.

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.

SERGEEVA Maryna, Dr. hab., Chief Research Fellow, Institute of Archaeology of NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-3785-0311, e-mail: mar.sergeyeva@gmail.com.